
Somatik Deyimler

Doç. Dr. Fatma ÖZKAN

Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

Araş. Gör. Gülim ŞADİYEVA

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Özet: Vücut organlarının isimlerini esas alan deyimlere, dil biliminde somatik deyimler denilmektedir. Deyimlerin söz diziminde yer alan kelimelerden birisi anahtar niteliğinde olup, deyim özelliğiyle, çağrışım ve anlam boyutuna temel teşkil etmektedir.

Somatik deyimlerin tipik özelliklerinden biri, söz diziminde yer alan her bir organ adının mecazî bir manaya işaret etmesidir. İnsanın vücut organlarıyla teşkil edilen somatik deyimler, üstlendikleri fonksiyonlara göre milletlerin hayata bakışını, dış dünyayı algılayışını ifade eden farklı anlamları sembolize eder. Türkçede her bir vücut organı ile özdeşleşen mecazî anlamların Moğolca'daki aynı tür deyimlerle paralellik arz etmesi, Altayistik araştırmalarına ışık tutan ayrı bir çalışmanın konusu olacak niteliktedir.

Bazı somatik deyimlerde Türk kültür hayatına ait gelenek ve göreneklerle eski inanç izlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca, somatik deyimlerin ifade kalıplarında, Türk dilinin bir kısım etimolojik problemlerini çözümleyecek arkaik unsurlar yer almaktadır.

Somatik deyimlerde yer alan benzetme motiflerinin incelenmesi, dolayısıyla gerçek anlam ile mecazî anlam arasındaki gizli bağın açıklığa kavuşturulması, dil bilimi araştırmaları için büyük bir önem arz etmektedir. Biz bu çalışmada, somatik deyimlerin gerçek anlamlarıyla işaret edilen mecazî anlamları arasındaki bu bağı ortaya koymaya çalışırken, özellikle Türk lehçelerindeki, yeri geldikçe de komşu dillerdeki örnekleri bir araya getirerek Türk dünyasının kültür birliğine dikkat çekmek istedik.

Anahtar kelimeler: Somatik deyimler, vücut organları, gerçek anlam, mecazî anlam, arkaik unsur, kültürel dil bilimi.

Giriş

Türk dilinin zengin söz varlıklarından olan deyimler, insanın duygu ve düşüncelerini, dünya görüşünü, dış çevre ve olaylar karşısında takındıkları tavırlarla davranışları, gerçek anlamından az çok farklılaşarak, tezat ve mecaz gibi sanatlardan da yararlanmak suretiyle tasvir eden kalıplaşmış sözlerdir. Türk millî felsefesinin dile yansıyan özlü ifadeleri niteliğindeki deyimler, sayıları, kullanılma sahaları, konu ve muhtevaları bakımından Türk dili ve folklorunun önemli söz zenginliklerindedir. Konuları bakımından pek çok gruba ayrılan deyimler, tari-hî ve çağdaş lehçeleriyle birlikte genel olarak Türk dilinin etimolojik ve semantik araştırmalarına yön verecek zengin bir dil varlığını meydana getirmektedir. Ayrıca deyimler, özellikle de somatik deyimler, dil araştırmalarına ışık tutan arkaik unsurları günümüze ulaştırmaları bakımından olduğu kadar, Türk lehçelerinin ve Türkçeye akraba olan dillerin aynı kökten geldiğine kuvvetli bir delil teşkil eden, pek az değişikliğe uğramış sabit birimler olmaları bakımından da önem arz ederler.

Deyimler, kalıplar halinde kullanılmaları, anlam bütünlüğüne sahip olmaları ve sabit yapıları karakter taşımaları bakımından dil biliminin ayrı bir sahasını oluşturmaktadır. Ancak bu alan, henüz köklü araştırmaların yapıldığı bir bilim dalı hâline gelmemiştir. Deyimler konusunda pek çok çalışma yapılmasına rağmen, hâlen çözüm bekleyen tartışmalı meseleler bulunmaktadır. Bu problemlerden biri, deyimlerin içinde yer alarak semantik bakımdan ayrı bir görev üstlenen temel unsurların fonksiyonudur. Deyimlerin bünyesinde yer alan kelimelerden biri, deyimde asıl anlatılmak istenen anlama temel teşkil eder. Bu temel kelime, çoğu zaman deyimdeki ilk, bazı durumlarda ise ikinci unsurdur. Deyimlerdeki kelimeler tesadüfi olarak bir araya getirilmemiştir. Bilinen en eski tarihlerden beri dilimizde yaşayan, hatta bazen deyim dışında kullanımdan düşmüş arkaik kelimelere de deyimlerde rastlamak mümkündür. Meselâ, Kazakçadaki “korkmamak, cesurca davranmak, bir şeye göğüs germek” anlamındaki *miz baqpaw* (*mize* bakmamak); Başkurtçadaki “çok yormak, canını sıkmak” anlamına gelen *teñkege tiyü* (*teñkeye* değmek); Özbekçede “cesur” anlamında kullanılan *yuragida yoli bor* (yüreğinde *yoli* olan) deyimlerindeki artık tek başına kullanılmayan *miz* (bıçak veya kılıcın keskin yanını, sivri ucu), *teñkâ* (güç-kuvvet, sabır), *yol* (alev, ateş) sözcükleri arkaik unsurlardır.

İnsanın etrafını kuşatan dünya, tabiat unsurları, hayvanlar dünyası, deyimlerde birer unsur olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla, Türkçede deyimlere daha çok hayvan, bitki ve vücut organları isimleri ile sayılar temel teşkil etmektedir. Bu deyimleri şöyle örneklendirebiliriz:

Sağmal inek; köpeğe hoş, kediye pist dememek; ata et, ite ot vermek; keçi inadı gibi deyimler hayvanlarla ilgili olanlardır.

Arpa ektim, darı çıktı; mercimeği yan yuvarlamak, fasulye gibi kendini nimetten saymak gibi deyimler bitkilerle ilgili olarak söylenen deyimlerdir.

Vücut organlarıyla ilgili olarak ise, *ayağına gitmek; ayağını çekmek; başına çorap örmek; elden ağza yaşamak; kulağına kar suyu kaçmak; yüreği yufka; yüzü sirke satmak* deyimlerini örnek verebiliriz.

Sayılarla ilgili olarak da, *yedi canlı; yedi kat yabancı; dokuz doğurmak; kırk yılda bir* gibi deyimler mevcuttur.

Biz bu çalışmamızda vücut organlarıyla ilgili deyimler üzerine durarak onları dil bilimi açısından incelemeye çalıştık. Böylece, ilim âleminin dikkatini somatik deyimler terimine çekmeyi ve söz konusu grupta değerlendirilen deyimlerdeki mecazî anlamlarla gerçek anlamlar arasındaki bağı gözler önüne sererek, deyimler sınıflandırılması konusuna az da olsa bir katkıda bulunmaya gayret ettik.

Somatik Deyimlerin Tanımı ve Dilbilimi Açısından Değerlendirilmesi

Dilimizde eski çağlardan beri kullanılmakta olan anatomik isimler, yani insan vücudundaki organların isimleri, deyimlerin yapısında önemli bir yere sahiptir. Özellikle *baş, göz, ağız, dil, kaş, el, ayak, kulak, kalp, yürek* gibi kelimeler bu tür deyimlerde maksadı ifade eden asıl unsurları oluşturmaktadır. Meselâ, *baş ağrısı olmak, başını gözüünü yarmak, göz kulak olmak, göze diken olmak, yüreği ağzında, eli ayağı dolaşmak, ağız dil vermemek, kaşla göz arası* vs. deyimlerinde olduğu gibi. Bunların dışında *alın, avuç, aya, parmak, tırnak, boyun, bıyık, bilek, çene, yanak, yüz, damak, diş, dudak, kirpik, şakak, saç, sakal, bilek, diz, omuz, göbek, göğüs, ense, sırt, iç, boğaz, gırtlak, beyin, ciğer, bağırsak*, ve *kan* gibi insan vücuduyla ilgili kelimelerle teşkil edilmiş deyimler, somatik deyimlerin kapsamına girmektedir. Ayrıca, herhangi bir organı karşılamamasına rağmen, içinde *akıl* ve *gönül* gibi soyut kavramların yer aldığı deyimler de insan vücuduyla ilgili kabul edilerek, somatik deyimler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Dil biliminde yaygın olarak kullanılmakta olan somatizm teriminin kökü,

Tıp biliminde aynı manada kullanılan *somatika* kelimesinden gelmektedir. Somatik deyimler ise, bünyelerinde insan vücuduyla ilgili kelimeleri barındırmalarından dolayı bu adla ifade edilmektedir.

Somatik deyimlerin tipik özelliklerinden birisi, bünyesinde bulunan her bir organ adının mecazî bir manaya işaret etmesidir. Tarihin derinliklerinden günümüze ulaşarak, Türk milletinin dünya görüşünün, tecrübe ve bilgi birikiminin tabii sonucunda özlü ifade kalıpları olarak varlığını sürdüren somatik deyimler, ilk anlamının dışında yan ve mecaz anlamlar kazanmıştır. Meselâ, Türk lehçelerinin hemen hepsinde deyimlerde geçen *yürek ve kalp* kelimeleri daha çok *sevinme, acıma, bunalma* gibi hislerle *cesareti, kahramanlığı*, aynı zamanda *korkaklığı* ifade eder: Türkiye Türkçesinde *yüreği hopla-*, *yüreği parçalan-*, *yüreği yan-*, *yüreği ağzına gel-*, Kazak Türkçesinde aynı manaları bildiren *jüregi lüp et-* (yüreği hoplamak), *jüregi qars ayrıl-* (yüreği parçalanmak), *jüregi jan-* (yüreği yanmak), *jüregi awzına tıgıl-* (yüreği ağzına gelmek) ve *er jürek* (er yürekli) “cesur”, *su jürek* (su yürekli) “korkak”; Kırgız Türkçesinde *er cürök* (er yürekli) “cesur”, *cürögünde kara cok* (yüreğinde kara yok) “cesur, kahraman”, *suu cürök* (su yürekli) “korkak”, *cürögü oozuna tıgıl-* (yüreği ağzına gelmek) “çok korkmak”, *cürögün al-* (yüreğini almak) “çok korkutmak”; Özbek Türkçesinde *yuragi oyna-* (yüreği oynamak) “1. hızlı çarpmak; 2. korkmak”, *yuragi qan böl-* (yüreği kan olmak) “acımak, ezilmek”, *yuragi yoril-* (yüreği yarılmak) “çok korkmak”, *yuragi tutday tökil-* (yüreği dut gibi dökülmek) “hasret çekmek, ıstırap çekmek”, *yuragi yöq* (yüreksiz) “korkak”; Azerbaycan Türkçesinde *gelbi yan-*, *üreyi yan-*, *gelbi yaralı* (dertli), *gelbi sın-* (kalbi kırılmak), *üreyi ağzına gel-*, *üreyi gırılıb ayağının altına düş-* (çok korkmak), *üreyi yaralan-* gibi deyimler vardır.

Aynı şekilde *diz* kelimesi ise, daha çok *kuvvet, güç*, aynı zamanda *güçsüzlük, zayıflık* anlamı belirten ifadelerle temel teşkil eder. Kültür tarihimizin şaheserlerinden sayılan ve ilk yazılı dil yadigarlarımızdan Orhun kitâbelerinde *başlığığ yüküntürmiş, tizligig sökürmiş* “başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş” (Ergin, 1970: 51) şeklinde geçen ifade kalıbında da *diz* kelimesinin sembolize ettiği *güç, kuvvet* anlamlarına işaret edilmektedir. Zaten Kazak Türkçesinde *tize* kelimesi mecazî olarak *üstün güç, zorbalık* anlamlarına gelmektedir. Mesela, Türkiye Türkçesinde *diz çöktür-*, *dize getir-*, *dize gel-*, *dizleri kesil-/ tutma-*, *dizlerine kapan-*; Kazak Türkçesinde ise benzer manaları belirten *tize batır-* (diz batırmak) “güç göstermek, zorba-

lık etmek", *tizesin ötkiz-* (dizini geçirmek) "zorla kendine itaat ettirmek, boyun eğdirmek, güç göstermek", *tize bük-* (diz çökmek) "itaat etmek, yenik düşmek"; Özbek Türkçesinde *tiz / tizza çök-* (diz çökmek) "1. diz çöke- rek oturmak, 2. baş eğmek, teslim olmak, itaat etmek", Azerbaycan Türk- çesinde *diz (üste) çök-* "1. diz çökerek oturmak, 2. t,bi olmak, itaat etmek", *diz çökdür-* "zorla itaat ettirmek" gibi deyimleri örnek olarak verebiliriz. Bunların dışında en hassas organlarımızdan birinin ismi olan *göz* kelime- si daha çok *sevme, değer verme ve sevinme, imrenilme, gıpta etme, revaçta ol- ma* anlamlarında kullanılır: Türkiye Türkçesinde *gözde ol-, göz dik-, göze gel-, gözle ye-, gözünde kal-, gözünü sevdiğim, gözü gibi sakın-*; Kazak Türkçe- sinde ise *köz ayırma-* "gözünü ayırmamak", *köz tik-* "göz dikmek", *közden eki eli tasa qılma-* (gözünden iki *eli* uzaklaştırmamak) "koruma amacıyla gözünün önünde bulundurmak" [*eli*: parmağın kalınlık ölçüsü], *közimniñ ağı men qarasıday* (gözümün akı ve karası gibi) "naz ile büyüttüğüm yav- rum, çok sevip koruduğum", *közdiñ qurtın je-* (gözün kurdunu ye-) "çok cezbetmek, kendine çekmek"; Kırgızcada *köz artuu* (göz artmak) "gözle yemek, imrenmek", *köz ayırbo-* (göz ayırmamak) "gözünü almadan bak- mak", *közü tüş-* (gözü düşmek) "imrenmek, sevmek", *közdön uç-* (gözden uçmak) "sevdiği birine veya bir şeye hasret kalmak"; Özbekçede *közining oqu qarasi* (gözünün akı-karası) "birisinin çok sevdiği kimse, çok sevilen tek çocuk için kullanılan bir sevgi ifadesi", *köz tik-* (göz dikmek) "1. göz alamadan bakmak, 2. umut bağlamak", *közini olama-/ uzma-* (gözünü al- mamak / kesmemek) "gözünü ayırmadan bakmak", *köz tut-* (göz tutmak) "umut etmek"; Azerbaycan lehçesinde *göz bebeyi* (göz bebeği) "çok sevi- len insan", *göz bebeyi kimi goru- / saxla-* "göz bebeği gibi korumak", *göz dik-* (göz dikmek), *göz kesme-* (göz kesmemek) "gözünü alamadan bakmak", *gözü gal-* "gözü kalmak, çok beğenmek, o şeye sahip olmayı istemek", *gö- zününün ağı-garası* (gözünün akı-karası) "tek çocuğu" gibi örnekleri vermek mümkündür.

Somatik deyimlerde yer alan *ciğer* ve *bağır* kelimeleri ise, *yürek* ve *kalp* ke- limelerine yakın bir anlamı belirtmekle birlikte, akrabalık bağlarıyla ilgili sevgi, şefkat ve fedakârlık gibi duyguların ifadesinde kullanılmaktadır: *bağırına bas-, bağırına taş bas-, bağırını del-, bağrı yanık, ciğer acısı, ciğer canlı, ci- ğeri beş para etme-, ciğeri dağlan- / ciğeri yan-, ciğerimin köşesi, ciğerine işle-, ciğerini del-, ciğerini sök-, ciğerini yak-, ciğeri parçalan-, ciğeri sızla-*; Kazak Türkçesinde *bawır bas-* (bağır basmak) "yakın görmek, yakınlık duymak,

sevmek”, *bawırğa / bawırına tart-* (bağırına çekmek) “yakını gibi görmek”, *bawır eti* (bağır eti) “çok değer verdiği yakını, çocuğu, değerli varlığı”, *bawır tut-* (bağır yerine saymak, bağır gibi görmek) “akrabası, yakını saymak”, *bawırı qattı* (bağrı sert, bağrı katı) “merhametsiz”, *bawırı qutsız* (bağrı kutsuz) “1. kimseye iyiliği dokunmayan; 2. çocuk doğuramayan”, *bawırına bas-* (bağırına basmak) “1. kucaklamak; 2. evlât edinmek”, *bawırına kir-* (bağırına girmek) “sevgisini kazanmak”, *bawırında bol-* (bağırında bulunmak) “himayesinde yetişmek”, *bawırı suw-* (bağrı soğumak) “umudunu kesmek”, *tas bawır* (taş bağırılı) “merhametsiz, akrabalık duygusundan yoksun”, Kırgız Türkçesinde *booruna tart-* (bağırına çekmek) “kendine yakın saymak, akraba gibi görmek”, *booru taş* veya *taş boor* (bağrı taş / taş bağırılı) “sert, merhametsiz”, *booru kat-* (bağrı sertleşmek) “1. merhametsiz; 2. gülmekten kırılmak”, *boor kötör-* (bağır kaldırmak) “büyüme, yetişmek”; Özbek Türkçesinde ise aynı anlamda hem *jigar*, hem de *bagir* kelimesi kullanılmaktadır: *jigari hun bol-* (ciğeri kan olmak) “ıstırap çekmek”, *bagriga al-* (bağırına almak) “kucaklamak”, *bagri toş* (bağrı taş) “merhametsiz”, *bagri qora* (bağrı kara) “kötü kalpli”, ayrıca Özbeklerde uzaktan akrabası, yakını gelen insana *gözüntüz aydın olsun* manasında *bağringiz butun bölüb qoldi mi?* (bağrınız bütün oldu mu?) denilir. Azerbaycan Türkçesinde ise, *bağrı delin-* “bağrı delinmek”, *bağrı gan ol- / bağrı gana dön-* “bağrı kan olmak / bağrı kana dönmek”, *bağrı yan-* (bağrı yanmak) “1. susamak, 2. kederlenmek, üzülme”, *bağırına bas-* “bağırına basmak”, *ciyeri gana dön-* “yüreği kan ağlamak”, *ciyeri yan-* “acımak, birinin haline yanmak” deyimleri mevcuttur.

Türkçede birbirine çok yakın mecazî manada kullanılan *burun* ve *göğüs*, *gururu*, *kibirliliği*, *bencilliği*, *kendini beğenmişliği* simgelemektedir. *Burun* kelimesiyle ilgili Türkiye Türkçesinde *burnu büyü-*, *burnu havada (ol-)*, *burnu Kaf dağında (ol-)*, *burnundan kal aldırma-*, *burnunu kır-*, *burnunun dikine / doğrusuna git-*, *burnunun yeli harman savur-*, *burnu yere düşse alma-*, *burnu kıvrır-*; Kazak Türkçesinde *murnın kökke köter-* (burnunu havaya kaldırmak) “kendini beğenmişlik etmek, övünmek”, *murnun şüyire qara-* (burnunu kıvrarak bakmak) “burun kıvrırmak”, *murnunan esek qurt tüsip qal-* (burnundan eşek kurdu düşmek) “zenginliğiyle övünmek, kibirlenmek”; Kırgız Türkçesinde *açuusu murdunun uçunda* (öfkesi burnunun ucunda) çabuk sinirlenen insan için söylenir, *murdun kötör-* (burnunu kaldırmak) “gururlanmak, kibirlenmek”, Özbek Türkçesinde *burni köta-ril-* (burnu

yükselmek) “kibirleşmek”, *burnidan oşa / ortiq gapir-* (burnundan aşarak konuşmak, burnundan konuşmak) “gururlanarak gereğinden fazla konuşmak”, Azerbaycan Türkçesinde ise, *burnunu yuxarı tut-* (burnunu yukarı tutmak) “başkalarına yüksekten bakmak” deyimleri örnek olabilir. Ayrıca Kazakçada *murnın tesken taylaqtay / ögizdey* (burnu delinmiş deve yavrusu / öküz gibi) “uysal, kibirlenmeyen”, Kırgızcada *murđunan jetelet-* (kendini burnundan çektiirmek) “birisinin tesirinde olmak, itaat etmek”, Özbekçede *burnidan tortsa yıkilgunday* (burnundan çekse yıkılacak halde) “zayıf, güçsüz” deyimleri mevcuttur. Görüldüğü üzere, bu deyimler de gururla, özellikle gururun kırılması ile ilgili anlamları taşımaktadır.

Göğüs kelimesiyle ilgili Türkiye Türkçesinde *göğsü kabar-*, *göğsünü gere gere*, *göğsünü yırt-*; Kazak Türkçesinde *kewde köter-* (göğsünü kaldırmak) “gururlanmak, kibirlenmek”, *kewdesine / kökregine nan pis-* (göğsünde eklemek pişmek) “kibirlenmek, övünmek”, *kewdesine jel bit-* (göğsünde hava oluşmak) “kibirlenmek”, *kewdesin qağ-* (göğsünü vurmak) “övünmek, gururlanmak”, *kewdesi joğarı* (göğsü yüksek) “bencil, havalı”, *kewdesine sıyma-* (göğsüne sığmamak) “çok övünmek”, *kewdesin / kökiregin ker-* (göğsünü germek) “gurulanmak”, *kökiregiñdi Quday bassın* (göğsünü Tanrı basın) “bir kargaş ifadesi olarak kullanılmaktadır”, *ör kökirek* (yüksek göğüslü) “gururlu, kibirli”; Kırgız Türkçesinde *kökürögün kötör-* (göğsünü kaldırmak) “göğsünü germek, kibirlenmek”; Özbek Türkçesinde *kökrak ker-* (göğsünü germek) “1. gururlu bir şekilde başını dik tutmak; 2. övünmek, gururlanmak”; Azerbaycan Türkçesinde ise *köksünü ger-* “tehlikeye göğüs germek, kibirlenmek” deyimleri vardır.

Türk lehçelerinde *kaş* ve *göz kapağı* (*kabak*) kelimeleriyle teşkil edilmiş deyimlerde ise, insanın manevî kuvvetine, ruh halinin iyi veya kötü olmasına işaret edilmektedir. Türkiye Türkçesinde ise, bu kelimeyle ilgili *kaşlarını / kaşını çat-*, *kaş yık-*, *kaşın altında gözün var deme-* veya *gözün üstünde kaşın var deme-* deyimlerini verebiliriz. Kazakçada *qabağı aşıl-* (göz kapağı açılmak) “neşesi yerine gelmek, neşelenmek”, *qabağı qars jabıl-* (göz kapağı kapanmak) “kızmak, öfkelenmek”, *qabağı tüyil-* (göz kapağı düğümlenmek) “kızmak, beğenmemek”, *qabağı tüner-* (göz kapağı kararmak) “öfkelenmek”, *qabağın tastay tüy-* (kaşını taş gibi çatmak) “çok kızmak”, *qabağın tüksit-* (kaşlarını çatmak) “öfkelenmek, kızmak”, *qabağı kirbiñ tart-* (göz kapağı üzüntü çekmek) “bir şey için üzülmek, endişe duymak”, *qabağın kirbiñ şal-* (göz kapağını üzüntü örtmek) “küsmek, üzülmek”, *qabağı qalıñ*

(göz kapağı kalın) “soğuk yüzlü”, *qabağına qırarw qat-* (göz kapağı kıracağı tutmak) “kızılmak”, *qabağınan qar jawğanday* (göz kapağından kar yağmış gibi) “çok kızgın”, *qabağınan tanı-* (göz kapağından tanımak) “yüzünden fikrini, isteğini anlamak”, *qabağın tirjuyt-/kirjiyt-/şıt-/tüy-* (göz kapağını buruşturmak/çatmak) “beğenmediğini ifade etmek”, *qabağı salbıra-/salın/sın-* (göz kapağı aşağı sarkmak / kırılmak) “üzülmek, kederlenmek”, *qabaq şıtıs-* (göz kapaklarını çatışmak) “bir birlerini kırmak”, *qas-qabağına qara-* (göz kapağına bakmak) “alınmasına yol açacak hiçbir şey söylememek veya yapmamak”, *qas-qabağınan bayqa-/qas-qabağınan tanı-* (kaş ve göz kapağından fark etmek) “yüzünden, durumundan anlamak”, *qasın tüy-* “kaşını çatmak”, *qas qağıs-* “kaş göz işareti yapmak”; Kırgızcada *kabağı açık* ve *kabağı carık* (göz kapağı açık/göz kapağı aydınlık) “sevinçli”, *kabağı bürköo* ve *kabağı salıñki* (göz kapağı örtülü/aşağı sarkmış) “üzgün”, *kabak tüy-* (göz kapağını düğümlemek) “üzülmek”, *kabak çıt-* (göz kapağını çatmak) “kaşını çatmak”, *kabak-kaşım debe-* (göz kapağım, kaşım dememek) “üzülmemek, merak etmemek”, *kabak-kaşına kara-* (göz kapağına-kaşına bakmak) “alınmasına yol açacak hiçbir şey söylememek veya yapmamak”, *kabagına kar caagan* (göz kapağına kar yağmış) “öfkeli, kızgın”, ayrıca Kırgızcada *kaş* kelimesi ile ilgili “güler yüzlü ol” anlamına gelen *aşınñ bolboso da, kaşınñ cokpu* (aşın olmasa da, kaşın yok mu?) ifadesi de vardır. Özbekçede ise *qovogı soliq* (göz kapağı sarkmış) “üzgün, keyfsiz”, *qovoq sol-* veya *qovoqni osiltir-* (göz kapağını aşağı sarkıtmak/asmak) “üzgün, kızgın olduğunu belirterek somurtmak”, *qovogıdan qor yog-* (göz kapağından kar yağmak) “çok üzgün, somurtkan”, *qovoğini oç-* (göz kapağını açmak) “güler yüzle bakmak”, *kaş* kelimesi ile ilgili *qoş-qovogıga qara-* (kaş ve göz kapağına bakmak) “alınmasına yol açacak hiçbir şey söylememek veya yapmamak”; Azerbaycan Türkçesinde *gaşları düüyül-* (kaşları düğümlemek) “kaşları çatılmak”, *gaşlarını çat-* “kaşlarını çatmak”, *közüñün üstünde gaşın var deme-* “gözünün üstünde kaşın var dememek” vb. gibi deyimleri örnek gösterebiliriz. Azerbaycan Türkçesinde *gabag* kelimesi *evvel;* *evvelki;* *bir şeyin ön tarafı, üzeri;* *karşı taraf* manalarının yanı sıra *yüz,* *beniz,* *surat* anlamında da kullanılan **gabag** kelimesiyle kurulmuş *gabagı açıl-* “yüzü gülmek” deyimini mevcuttur. Göz kapağı için ise, *köz gapağı* kelimesi kullanılmaktadır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde *gaşgabag* sözcüğü ile teşkil edilmiş deyimler, *öfkeli,* *kızgın* anlamına gelmesinin yanı sıra bir şeye itiraz eden insanın ruh hâlini ifade eder. Söz konusu kelimeyle ilgili

gaşgabağı açılmak “yüzü gülmek”, *gaşgabağ göster-* “kötü karşılamak”, *gaşgabağı yer altından / yer ile get-* “çok üzüntülü olmak”, *gaşgabağını salla- / turşut- / tök-* “kaşını çatıp, alnını buruşturarak üzüntülü veya sevinmediğini ifade etmek” deyimleri mevcuttur.

Arka kelimesi Türk lehçelerinden bazılarında *sırt*, bazılarında ise *arka* anlamında kullanılmaktadır. Ama söz konusu kelime, örneklerini araştırdığımız Türkiye Türkçesi, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Azerbaycan Türkçesi gibi lehçelerde mecazî olarak *vesile*, *aracı*, *destek*, *dayanak olmak*; *birinin vasıtası ve himayesiyle hak elde etmek* anlamlarında kullanılmış ve bu anlamıyla deyimlere de yansımıştır: Türkiye Türkçesinde *arkası ol-*, *arka arkaya ver-*, *arka bul-*, *arka çık-*; Kazakçada *arqa süyer* (arka dayayacak şey) “dayanak, destek olacak kimse”, *arqa süye- / tire-* (arka dayamak) “desteğine güvenmek”, *arqağa qaq-* (arkasına vurmak) “teşvik etmek”; Özbekçede *orqa qil-* (arka etmek) “birisinin yardımına güvenerek iş yapmak”; Azerbaycan Türkçesinde *arxa ver-* (arka vermek) “desteğine güvenmek”, *arxa dur-* “arkasında durmak, destek vermek, teşvik etmek”, *arxa-arkaya ver-* (arka arkaya vermek) “karşılıklı yardımlaşmak” vb. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi, mecazî olarak bildirdiği *vesile*, *aracı olmak* anlamları deyimlere yansımaya da, çeşitli ifade kalıplarında *arqasında*, *arkası menen* şekillerinde sıkça rastlanmakta ve *sayesinde* anlamında kullanılmaktadır. Kazakçadaki *Küriş arqasında kürmek su işedi* (Pirinç sayesinde kürmek su içer); [*kürmek*: pirinç arasında yetişen yabanî bir bitki ve onun tohumu] ata sözü bunun bir örneğidir. Benzeri kullanım şekline Kırgızcada da rastlamak mümkündür: *Sapek atamdın arkası menen at calın tarttım* (Sapek dedemin sayesinde ata binmeyi öğrendim) (*Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdüğü*, 1969: 60).

Boyun kelimesi ise temel teşkil ettiği deyimlere daha çok *sorumluluk taşıma*, *bir güç veya otorite karşısında itaatkâr olma* anlamı vermektedir: Türkiye Türkçesinde *boyun ver-*, *boyun ol-*, *boynunu bük-*, *boynu kıldan ince ol-*, *boynuna geçir-*, *boynunda kal-*, *boynunu uzat-*; Kazakçada *moynumen köter-* (boynuyla kaldırmak) “her şeye katlanmak, sabretmek”, *moynuna al-* (boynuna almak) “sorumluluğunu üstlenmek”, *moynuna arqan sal-* (boynuna urgan asmak) “istediğini yaptırmak”, *moynuna art-* (boynuna asmak) “bir işi yapmaya mecbur etmek”, *moynuna qoy-* (boynuna koymak) “suçunu kabul ettirmek”, *moynuna minip al-* (boynuna binmek) “istediğini yaptıracak hâle gelmek”; Kırgızcada *moynunga al-* (boynuna almak) “suçunu kabul etmek,

sorumluluğunu üstlenmek”, *moyun sun-* (boynunu sunmak) “baş eğmek, itaat etmek”, *moynuna min-* (boynuna binmek) “birine her istediğini yaptırarak, tepesine çıkmak”, *moyun berbe-* (boyun vermemek) “üzerine almak, suçu kabul etmemek”; Özbekçede *böyin eg-* “boyun eğmek”, *böyin sun-* (boyun sunmak) “itaat etmek”, *böyin tort-* (boynunu geri çekmek) “kabul etmemek, üzerine almamak”, *böyniğa minib ol-* (boynuna binmek) “idaresi altına almak”, *böyniğa ol-* (boynuna almak) “sorumluluğunu üstlenmek”, *böyniğa qöy-* (boynuna koymak) “suçunu kabul ettirmek”; Azerbaycan Türkçesinde *boynuna bağla-* (boynuna bağlamak) “suçunu zorla kabul ettirmek, üzerine yüklemek”, *boynuna goy-* (boynuna koymak) “itiraz ettirmek, üzerine yüklemek”, *boynuna düş-* (boynuna düşmek) “üzerine düşmek”, *boynuna min-* (boynuna binmek) “kendi dediğini yaptırmak, itaat ettirmek”, *boyun ol-* (boyun olmak) “söz vermek”, *boyun bük-* “boyun bükme”, *boyun goy-* (boyun koymak) “kabul etmek, razı olmak, üzerine almak” vb. Bunun gibi diğer organlarla da ilgili bolca örnek vermek mümkündür. Ancak biz bu kadarıyla yetinerek, daha ayrıntılı bir incelemeyi başka bir zamana bırakmayı uygun gördük.

Söz konusu organ isimleri, yukarıda belirttiklerimizden farklı anlamları da karşılayabilir. Meselâ, *kökirek* (göğüs) kelimesi Kazakçada *kewdesi asqan* (göğsü üstün) “çok zeki”, *kökiregi aşıq* (göğsü açık) “bilgili, okumuş”, Kırgızcada *kökürögü tunuk* (göğsü berrak) “akıllı, zeki”, *er kökürök* (er göğsülü) “cesur”, Özbekçede *kökragıda yoli bor* (göğsünde alevi olan) “cesur” deyimlerinde *kibirli ve bencil olma* dışındaki anlamları karşılamaktadır. Ancak yukarıda sıraladığımız örnekler, bütün Türk lehçelerinde dış dünya ve olaylar karşısında alınan tavırlardaki ortaklığı, düşünce ve duyularındaki benzerliği göstermesi bakımından önemlidir.

Yukarıda bahsi geçen söz konusu kelimelerin başka dillerde aynı anlamı simgelemesini beklemek pek tabiidir ki doğru olmaz. Çünkü her milletin kendine has hayat felsefesi ve dil mantığı vardır. Dillerin bir kavramı ifade etme yaklaşımları birbirine benzese bile, tıpatıp aynı olmaz. Kültürel dil bilimi çalışmalarında, dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri de, bu meseledir [Dil biliminin dil ve millet arasındaki ilişkileri inceleyen dalına etnolingüistik denilmektedir. Ayrıca bu bilim dalı, kültürel dil bilimi terimiyle de karşılanmaktadır.]. Bazen birbirleriyle komşu yaşayıp, uzun süre kültür alışverişinde bulunan bazı milletlerin dillerinde aynı kökten gelmemelerine rağmen, belli bir kelime veya ifade kalıbının ay-

nı mecazî manada kullanıldığını gözlemlemek mümkündür. Meselâ, Rusçadaki *çok korumak, muhafaza etmek* anlamına gelen *bereç' kak zenitsu oka* (göz bebeği gibi saklamak) deyimini, *kalka* (istinsah) yoluyla Kazak Türkçesine aynen kelime kelime tercüme edilerek *közding qaraşığında saqtaw* olarak geçmiştir. Dil biliminde bu tür geçişlere *kalka* adı verilir. Ancak, bu şekildeki dilden dile geçişler, daha az sayıdaki bazı ifadeler için geçerlidir. Oysa, aynı kökten gelen dillerde aynı kelimelerle söylenen ifadeler bir yana, farklı söylenen ifadelerin de mecazî anlamlarının birbirlerine uyması, ortak mantık, ortak düşünceye kuvvetli bir delil teşkil etmektedir. Meselâ, Kazak Türkçesindeki *tisin qayra-* deyimini ile Türkiye Türkçesinde mevcut olan *dişini bile-* deyimini aynı anlamdadır. Bildiğimiz gibi, Kazakçadaki *qayraw* fiili *bilemek* manasına gelmekte ve iki lehçede farklı kelimelerle ifade edilmelerine rağmen mecazî ifadelerde de aynı anlamda kullanılmaktadırlar. Buna benzer örnekler, her iki Türk boyunun ortak kökenini, dolayısıyla ortak düşünce ve ortak kimliğini gösteren kültür unsurlarıdır. Bazı araştırmacılar, Türkçe deyimlerin, özellikle de somatik deyim ve ifadelerin bir kısmının Moğol dillerindeki deyimlerle paralellik teşkil ettiğini ve bunun da bu dillerin bir zamanlardaki ortak kökenine işaret ettiğini belirtmekte ve konuyu Altayistik biliminin problemlerine kadar götürmektedir (Şagdarov, 1971: 121-126; Uraksin, 1990: 244-248). Deyimlerdeki benzetme unsurlarının aynı motiflerle ifade edilmesi, tasvirî düşüncenin de ortaklığını gösterir. Bilindiği gibi bu mesele, yıllardan beri Türkoloji ve Altayistik biliminde tartışılmakta olan bir konudur. Çünkü Türk ve Moğol dillerinde ortak olan bir çok kelime ve ifade kalıbının hangisinden hangisine geçtiği net bir biçimde açıklanamamakta ve bazı bilim adamları bu tür yakınlığı söz konusu dillerin eskiden aynı kökten türemiş olduğu görüşüyle, yani birbiri arasındaki genetik bağla izah etmektedir (Bertagayev, 1971: 90-109; Bolğanbayulı, 1997: 146-147). Bu konuda bilim adamlarından L. D. Şagdarov *bağır* kelimesinin Türk ve Moğol dillerinde *yürek, gönül* ve *akraba, yakın* gibi ortak mecazî anlamlara sahip olduğunu belirtir ve örnek olarak Kırgızcadaki *boor ooruu* (bağrı ağrımak) “yüreği sızlamak”, *bir boorum* “öz kardeşim”, Hakasçadaki *xara paarım xurupça* (kara bağrım kuruyor) “çok özlüyorum”, Buryatçadaki *elge zürxemni übdene* “yürek sızlıyor”, *elgen sadan* “kan bağı bulunan akrabalar” ifade kalıplarını gösterir. Araştırmacı ayrıca *gülmekten kırılmak* deyiminin de bu dillerde

yine *çiğer / bağırla* veya aynı anlama gelen kelimelerle belirtildiğine dikkat çeker: Kırg. *boor cok küldük* (bağrımız yokmuş gibi güldük), Bur. *elge xata-taraa eneexe* (bağrımız sertleşinceye kadar güldük). Benzeri ifadeler, yukarıda verdiğimiz örneklerde de geçmişti: *booru katuu* (bağrı sertleşmek) “1. merhametsiz, 2. gülmekten kırılmak”. L. D. Şagdarov, Türk ve Moğol dillerindeki ortak mecazî anlamların genel olarak çok eski kelimelerde görüldüğünü belirtir (Şagdarov, 1971). Bilindiği gibi akraba dillerde ortak sayılan çok eski kelimeler arasında insanın vücut organlarının isimleri, hayvan isimleri, akrabalık bağlarıyla ilgili isimler, tabiat olayları ile alâkalı adlandırmalar (yel, dağ, deniz, su, kar, yaz vb.), renkler, sayılar, zamirler yer almaktadır. Bu sebeple, somatik deyimlerin de bu konuda önemli kaynakları oluşturduğu kabul edilmeli ve üzerinde daha yoğun araştırmalar yapılmalıdır.

Dil bilimi araştırmalarındaki diğer önemli bir husus, deyimlerin teşekkül sebeplerinin açıklığa kavuşturulmasıdır. Dilimizdeki bir çok deyim kökü, belli bir tarihî olaya veya hikâyeye dayanmaktadır. Tarihte meydana gelen bazı olaylar, o devirde yaşayanları öyle etkilemiştir ki; söz konusu olayla ilgili fikirler ve yorumlar dilde kısa ve özlü bir ifadeyle ebedileştirilmiştir. Temeli bir olaya dayanan deyimler arasında somatik deyimler de önemli yer tutmuştur. Meselâ, *ilk çocuk, ilk sevgili, ilk dost, ilk sahip olunan* anlamını veren *ilk göz ağrısı* deyiminin hikâyesiyle ilgili olarak araştırmacı Osman Çizmeciler şöyle demektedir: *Sözün kaynağına inerse, karşımıza Türk milletinin tarih boyu savaşımlardan göz açamayan şanlı, şerefli geçmişi çıkar. Bu savaşlar nice babayığit delikanlıyı insafsız değirmeninde öğütmüş, arkada bıraktıkları gebe karısının, yavuklusunun, bebeğinin, ana-babasının gözlerine ağlamaktan kan indirmiştir. Bu da bağırlı yanık anaların, gelin ve yavukluların göz pınarlarını kurutur, ağrıttırdı. Bir birleriyle konuşurken o zamanın terbiye anlayışı gereği “Senin kocandan mektup var mı? Benim yavuklumdan hiç haber yok!...” gibi sözler edemezler, utandıklarından “Benim göz ağrımdan bir haber yok... Senin göz ağrımdan mektup var mı?” şeklinde konuşur dertleşirlerdi* (Çizmeciler, 1982: 134).

Türkler, tarih boyunca çeşitli kültür dairelerine girmiş, çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Eski Kamlık dini başta olmak üzere, kabul edilen bu dinlerin inanç dünyalarından derin izler taşıyan deyimlere milletin manevî hayatı aksetmiştir. Bu durum, somatik deyimler için de geçerlidir. Somatik deyimlerin bir kısmı eski gelenek göreneklerle ve inançlarla yakından

ilgilidir. Türkiye Türkçesindeki *ağzına aptestle almak, ağzından yel alsın, başına devlet kuşu konmak, baş sağlığı dilemek, can damarına basmak, canı ağzına gelmek, can kurban, dilini kesmek, diş kirası, el basmak; el benden, sebep Allah'tan, kulakları (kulağı) çınlasın, göz değmek / nazar değmek*; Kazak Türkçesindeki *moynuna burşaq salıp tilew* (boynuna *burşaq* asarak istemek); [*burşaq*: ucu düğümlemiş iki üç karış uzunluğunda ip veya urgan] “Allah’a yalvarmak, bir şeyi çok istemek”, *betin jirtuw* (yüzünü yırtmak) “çok acı çektiğini, yas tuttuğunu ifade etmek”, *körgeñinen köz aqı aluw* (gördüğünden göz hakkı almak) “gördüğü her şeyden pay ummak”, *til közim tasqa* (dilim gözüm taşa değsin) “nazar değmesin”, *awzına may, astına tay* (ağzına yağ, altına tay) “en iyi müjde senin olsun” anlamında, *moynuna qurım ilüw* (birinin boynuna *qurım* asmak); [*qurım*: dışarıda çok kullanılmış, üzerine is sinmiş eski keçe] “birini rezil etmek, aşağılamak” deyimleri bunun en güzel örnekleridir. Eski inançlara göre çoğu zaman çocuğu olmayan çiftler boyunlarına uçları düğümlemiş kısa ip veya urgan asarak köy köy dolaşır, evliyaların mezarlarını ziyaret ederek Allah’tan çocuk isterlerdi. Boyuna ucu düğümlemiş ip asma gibi davranış şeklinin sebebinin eski Türk inançlarında aramak gerekir. Bazı araştırmacıların belirttiği gibi, eskiden çocuk sahibi olmak isteyen ana-babalar ata mezarlarına, kam mezarlarına, kutsal sayılan ağaçlara çaput bağlayarak çocuk dilemiş, Allah’tan yardım istemiştir (*Kalafat, 1995: 84-86*). Dolayısıyla Kazaklardaki *boyna burşaq asma* ritüeli, söz konusu eski Türk inancının bir yansıması olsa gerek. Eski Türklere olduğu gibi Kazaklarda da yakınları veya eşi ölen kadınlar saçını dağıtıp, yüzünü tırmalayıp yırtarak ağlarlar. Araştırmacılar, yüz yırtma geleneğinin çok eski tarihlere, Göktürklerden de önceki devirlere dayandığını ileri sürerler. Ayrıca ölenin ruhunu memnun etme, dolayısıyla ölü ruhun desteğini kazanma amacıyla gerçekleştirilen bu geleneğin, eskiden ölü yakınlarının yüzlerini bıçakla çizerek kanı göz yaşlarıyla karıştırarak akıtması şeklinde olduğunu, sonraki dönemlerde ise kadınların yüzü tırmalayarak kanatma şeklinde devam ettiğini belirtirler (Özkan, 2000; *Kalafat, 1995: 126-129*). Bunun gibi diğer deyimlerin de eski halk inanç ve geleneklerine göre birer açıklaması mevcuttur. Kazaklarda gördüğü her şeyden pay uman insanlar için *körgeñinen köz aqı aladı*, yani *gördüğünden göz hakkı alır* denilir. Bunun gibi, sevinçli bir haber getiren insana eskiden durumuna göre büyük hediyeler, atlar verilmiş ve bu gelenek *müjden var* anlamına gelen *awzına may, astına tay* deyimine de

yansımasıdır. Eskiden suç işleyen adamın boynuna eski keçe asıp, eşek üstüne ters oturtarak halk arasında dolaştırırlar, yüzüne tükürerek cezalandırılmış. Bu geleneğe bağlı olarak meydana gelen söz konusu *moynına qurım ilüw* deyimi şimdi Kazakçada *millete rezil etmek, aşağılamak* anlamında yaşamaktadır. *Til közim tasqa* deyimi de bir eski Türk inancının dilimizdeki yansımasıdır. Eskiden, özellikle çocukları kötü şeylerden, nazardan korumak amacıyla taş türünden boncuklar, süs eşyaları yapılarak takılmış ve böylece çocuk üzerindeki yabancı dikkatlerin dağılacağına inanılmış. Kazaklarda çocuğa takılan nazar boncuğunun kırılması iyiye, yani çocuğun kendisine yöneltilen kötü nazardan kurtulduğuna işarettir. Buna benzer inançlar, diğer Türk boylarında da mevcuttur ve Türkiye Türkçesinde yukarıda da belirttiğimiz gibi *göz değmek / nazar değmek*; Kırgızcada *köz tiyüü*; Özbekçede *köz tegmoq*; Azerbaycan Türkçesinde *köz deymek* şeklindeki deyimlere de yansımasıdır. Aslında söz konusu inanç izlerine, bir çok milletin söz varlığını araştırırken rastlamak mümkündür. Ama bizim için önemli olan, kendi milletimizin gelenek göreneklerini, örf ve adetlerini, inançlarını yansıtan deyimlerin araştırılarak teşekkül sebeplerinin açıklığa kavuşturulmasıdır.

Somatik deyimlerdeki halk inançlarının izleri konusunda örnekler verirken, Azerbaycan Türkçesindeki *başına dolan-* (başına dönmek) deyimine de değinmek istiyoruz. *Birisine gereğinden fazla önem vermek, onun için kaygılanmak, endişe duymak, birisinin başına gelecek tehlike, hastalık vs. gibi olumsuzlukları kendi üzerine alıp, onu bu kötülükten koruma isteğini belirtmek* anlamına gelen söz konusu bu deyim, İslâm öncesi inancın uzantılarına örnek teşkil etmektedir. Bu deyimde yer alan *dolan-* fiiline, Kazakça'da *aynal-*, Kırgızca'da *aylan-*, Özbekçe'de *aylan-* şekillerinde rastlanmakta ve bu fiilden meydana gelen ifade kalıpları ve tabirler, anlam itibarı ile *başına dolan-* deyimine paralellik arz etmektedir. Aslında "dönmek" anlamına gelen bu fiil, Kazakçada *aynalayın* (dolanayım) "canım", *aynalıp keteyin* (senin etrafında döneyim) "canım seni", *aynalıp-tolğan-* (etrafında dönerek sevmek, öpmek) "sevmek, nazlandırmak, okşamak", Kırgızca'da *aylan-* (dönmek) mecazî olarak "sevdiğini ifade ederek yalvarmak yakarmak, nazlandırmak, sevmek", *aylançık* (bir şeyin etrafında dönen şey) "insanı bir yere bağlayan her hangi bir sebep"; Özbekçede *aylanay* (senin etrafında döneyim) "kurban olayım", *aylanib-örgilay* "kurban olayım diye sevmek" gibi ifadelerde yer almaktadır. Ayrıca Derleme Sözlüğü'nde de *gezmek, dönüp*

dolaşıp aynı yere gelmek anlamlarına gelen *aylan-*, *aylen-* (*aylanla-*) fiillerine rastlamak mümkündür. Bunun dışında söz konusu sözlükte yer alan *dolan-* fiili bazı ağızlarda *mevil göstermek*, *kur yapmak* (*Maçka- Tr.), dolayısıyla *sevmek*, *gönül vermek* anlamlarında kullanılmaktadır. Bütün bu örneklerden *aylan-/dolan-* fiillerinin *sevmek*, *sevdiği biri için her şeyini kurban etme* gibi mânaları belirten ifadelerle de temel teşkil ettiğini görürüz. Şimdi de bu kelimenin söz konusu anlamları nasıl kazandığı, dolayısıyla gerçek anlamıyla mecazî anlamının arasındaki gizli bağın nasıl geliştiği sorusuna cevap arayalım. Bunun cevabını arama çalışmaları, bizi Türklerin İslâm öncesi inanç izlerine götürür. Eskiden halk tabipleri ve kamlar, hastanın etrafında dolaşarak onun yerine kendini kurban edeceğini belirtir, sonra da hastanın ailesine bir hayvan kestirerek fakir-fukaraya veya konu-komşuya dağıttırır. Çünkü eski Türk inancına göre kendi isteğiyle birinin etrafında döndüğü takdirde onun bütün hastalığının dönen adama geçeceğine inanılmıştır. Bu inancın gereği olarak hasta tedavilerinde kamlar bu yöntemleri uygulamıştır. Tedavi sonrası kamın, kendi yerine hayvanı kurban olarak kestirerek etini dağıtması ise, kötü ruhları razı etme inancından doğmuştur. Bazen de kamlar, hastanın etrafında kendisi ile birlikte kurbanlık hayvanı da döndürürdü (*Qazaq Tilinin Qısqaşa Etimologyalıq Sözdüğü*, 1966: 25; *İnan*, 1954: 97-119). Ayrıca Kazaklarda ve Özbeklerde uzun yolculuğa çıkacak olan birinin başının etrafında bir avuç tuzu üç defa döndürüp ateşe atma inancı da mevcuttur. Bu inanca göre de, yolculuğa çıkacak insanın başına gelecek bütün uğursuzluklar tuza geçecektir. Tuzun ateşe atılması ise, bir çok Türk boylarında mevcut olan ateşle kötü ruhları, uğursuzlukları kovma inancından gelmektedir.

Benzeri bir inancın izi Fernand Grenard'ın "Babur" romanına da yansımıştır. Romanda, Babur hasta oğlu Hümâyûn'un yatağının etrafında; "Senin bütün ıstıraplarını üzerime alıyorum" diyerek üç defa döner ve bundan sonra oğlu iyileşir. Bu olaydan sonra Babur anî olarak hastalanır ve vefat eder (*Grenard*, 1971: 190). Halkın maşerî şuurunda derin izler bırakmış inanç ve ritüellerin sanat eserlerinde böylesine kullanılması, eski Türk inançlarının günümüze kadar yaşadığını göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Görüldüğü üzere, *dön-/aylan-/aynal-* fiili, zamanla yeni mecazî anlamlar da kazanmış ve *birine karşı beslenen sevgiyi*, *sevdiği insan için yapılacak fedakârlığı* belirten ifadelerle kaynaklık etmiştir.

Deyimler gibi kalıplaşmış ifadelerin dil bilimi açısından son derece önem-

li olmasının sebeplerinden biri de, bu ibarelerin dil bilimi bünyesinde araştırmalarına ışık tutan çok eski kelime ve ifade kalıplarını barındırması olsa gerektir. Çünkü, deyimlerde yer alan söz konusu bu eski kelimelerin arkaik şekilleri, dil biliminin gerek anlam bilimi, gerek etimoloji, gerekse kültürel dil bilimi bakımından önemli bir inceleme kaynağı olmasının yanı sıra, yeni araştırmalara da ışık tutacak niteliktedir. Bilindiği gibi, günümüzde kullanımdan düşmüş bir çok dil unsuru yalnızca deyimlerin içinde yer almaktadır. Bu türden dil unsurları, milletimizin gelenek ve görenekleriyle, inançlarıyla ilgili kelimelerle ev işlerinde kullanılan alet, kap-kacak isimleri, hayvancılıkla alâkalı kelimeler gibi eski hayat tarzını yansıtan ifadelerdir. Bu ibareler de esasen eski dönemlerde karşıladığı anlamların ifadesinde kullanılmaktadır. Onları kökleri bakımından Türkçe kaynaklı kelimeler ile Sanskrit, Moğol, Çin, Arap, Fars ve Slav vb. gibi yabancı dillerden geçmiş kelimeler olarak iki gruba ayırarak incelemek mümkündür. Başka dillerden geçmiş arkaik kelimelerin, dilin en sabit, kalıplaşmış donmuş ifadelerinden sayılan deyimler içinde yer alması, onların bir dilden diğerine geçiş tarihinin ve sebeplerinin yüzyıllar önceindeki kültürel ilişkilere dayandığını göstermektedir. Bundan dolayı onların kökeninin ve etimolojik yapısının açıklamasında zorluk çekilmektedir. Bu tür arkaik kelimeler, deyimlerde, tabii ki, somatik deyimlerde de yer almaktadır. Onların etimolojik bakımdan araştırılması, ilk baştaki anlamının tespit edilmesi, dil araştırmaları için çok önemlidir. Meselâ, Kazak Türkçesinde *başa gelen çekilir* anlamında kullanılan *başqa tüsse baspaqşıl* deyimini mevcuttur. Bu deyimdeki *baspaqşıl* kelimesinin mânası tam açık değildir. Araştırmacı A. Nurmahanov, bu deyim W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçii" adlı eserinde *Eğer başına uğursuzluk gelirse ayakkabını dahi verirsin* diye tercüme ettiğini, Türkmencede ise *başına düşse başmakçı bolarsın* şeklinde olduğunu, dolayısıyla Kazakçada *başmakşı* (ayakkabıcı) kelimesinin ses bakımından değişikliğe uğrayıp anlaşılabilir bir hale gelerek yanlış yorumlamalara neden olduğunu belirtmektedir (Nurmahanov, 1998: 148-149).

Özbekçedeki içinde *yol/ yoli* kelimesi geçen *yuragida yoli bor* (cesur, kahraman) deyimini Özbek Dilinin İzahlı Sözlüğünde yanlışlıkla *yele* kelimesi altında gösterilmiş ifade kalıplarının arasında verilmiştir. Oysa, Özbek bilim adamı E. A. Umarov *yuragida yoli bor* ifadesindeki *yol* veya *yoli* kelimesinin aslında sanıldığı gibi *yele* olmadığını, diğer Türk lehçelerindeki

örneklerle karşılaştırarak incelemesinin sonucunda (M. Kâşgarlı'da *ot yaldı* – ateş tuttu; Kumuk. *yalın* – alev; Hakas. *çalın* – alev; Eski Özb. *yalın* - alev) söz konusu sözcüğün aslında *alev* anlamındaki *yalın* kelimesinden türemiş olduğunu ileri sürmektedir (Umarov, 1980: 83).

Aynı şekilde, daha önce de örneklerimizde geçen *moynına burşaq salıp tillew* deyimindeki Türklerin eski hayat tarzını, inancını yansıtan *burşaq* kelimesi de günümüzde pek kullanılmayıp eskimeye yüz tutmuş bir kelimedir. Bu tür kullanımdan düşmüş arkaik unsurlar, dilimizdeki fazlalık kabilinden kelimeler değil, aksine asırlar boyunca milletimizin hayat tecrübelerinden doğup, yaygın kullanımdan düşmüş olmakla birlikte, deyim ve atasözlerinde kalıplaşmış hâlde günümüze ulaşarak dil potansiyelimizi artırıp zenginleştiren kaynaklardan biridir. Bundan dolayı onların derlenip, toplanıp anlamlarının açıklığa kavuşturulması gerekir. Türkolojide arkaik kelimelerin etimolojisi, Türkçeye akraba dillerden alınan örneklerle karşılaştırmak ve mecazî manada kullanılış motiflerinden hareket edilmek suretiyle yapılmaktadır. Ancak bu konuda Türk lehçelerinin tamamını kapsayan geniş çaptaki bir çalışma henüz yapılmamıştır. Dolayısıyla bu tür karşılaştırmalı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Ayrıca, organ isimlerinden meydana gelen somatik deyimler arasında hem eş anlamlı, hem zıt anlamlı olanları da mevcuttur. Meselâ, *göz almak* ve *göz kamaştırmak*; *ağzına gem vurmak* ve *ağzına kilit takmak* deyimleri eş anlamlı, *göze girmek* ve *gözden düşmek*; *eli ayağı tutmak* ve *eli ayağı tutmamak* deyimleri ise zıt anlamlı deyimlerdir. Bunun yanı sıra, Türk lehçelerinde çok anlamlı deyimlere de sıkça rastlanır. Mesela, *gözünü yummak* deyiminin hem *ölmek*, hem de *görmezlikten gelmek* anlamları mevcuttur. Bunlara Türk lehçelerinden çok sayıda örnek vermek mümkündür. Meselâ, Kazakçada *tırnağına tüsiüw* (tırnağına düşmek) “pençesine düşmek” ve *uwısına tüsiüw* (avucuna düşmek); *iyek artuw* (çenesini dayamak) “destek ummak” ve *arqa süyew* (sırtını yaslamak) “destek ummak” deyimleri eş anlamlı; *tili mirdiñ oğınday* (dili *mirin* oku gibi); [*mir*: oku tam düz isabet eden yay anlamındadır] ve *tilinen bal tamğan* (dilinden bal damlayan); *bas iyüw* (başını eğmek) ve *bas iymew* (başını eğmemek) deyimleri zıt anlamlı deyimlerdir. Bunun gibi *işi küyüw* (içi yanmak) deyimini ise hem *kıskanmak*, hem de *çok üzülme*, *kederlenme*; *jüregi qarayuw* (yüreği kararmak) deyimini ise hem *acıkmak*, hem de *kötülük düşünmek*; *köz mayın tawısuw* (göz yağını tüketmek) ifadesi ise hem *çok çalışmak*, hem de *çok ağlamak*, *yas tutmak* anlamlarını vermektedir.

Somatik deyimlere temel teşkil eden kelimelerin, daha doğrusu vücut organları isimlerinin verimli veya verimsiz olması da çok önemlidir. Mese-lâ, göz, baş, el, ayak, yürek, kalp kelimeleri ile yapılmış deyimler bu tür deyimler arasında sayı bakımından çokluk teşkil etmektedir. Bu durum, söz konusu organ isimleriyle türetilmiş deyimlerin daha işlek olduğunu göstermektedir. Bu konuda, Kazakistan Bilimler Akademisinde yapılmış bir doktora tezinde göz kelimesi ile ilgili 108, baş kelimesi ile ilgili 86, kol kelimesi ile ilgili 67 deyim ve kalıplaşmış ifadeye yer verilmiştir (Uwızbayeva, 1994). Bu da söz konusu deyimlerde yer alan organ isimlerinin önemine işaret etmektedir.

Deyimlerle ilgili araştırmaların önünde duran güncel problemlerden biri, bu söz kalıplarının sınıflandırılması işidir. Maalesef, Türkoloji alanında deyimlere yönelik araştırmalar yetersizdir. Deyimlerle ilgili çalışmalar, daha çok deyimlerin derlenmesi ve sözlüklerinin yapımıyla sınırlıdır. Tabii ki, bu arada İsmet Kenesbayev ve Abduali Kaydar gibi Kazak bilim adamlarının hazırladıkları deyimlerin sınıflandırılmasına yönelik çalışmalar söz konusu alanın önemli bir başlangıcı olarak kabul edilmeli ve bu tür çalışmalara yenileri eklenmelidir. Özellikle Abduali Kaydar'ın Kazak dilindeki deyimleri leksik-morfolojik, yapısal-tipolojik, sentaktik, semantik, stilistik ve konu açılarından sınıflandırma çalışması, yeni araştırmalara kaynak teşkil edecek mahiyette önemli bir adım sayılmalıdır. A. Kaydar deyimleri, kelime unsurları isim, fiil veya çeşitli türden oluşlarına göre leksik-morfolojik açıdan; bünyesindeki unsurların sayısına göre yapısal-tipolojik bakımdan sınıflandırır. Ayrıca, cümle çeşitlerine göre sentaktik bakımdan; eş anlamlı, zıt anlamlı, çok anlamlı ve sesteş oluşlarına göre ise, semantik açıdan tasnif eder. Konusu bakımından ise deyimleri, somatik, zoonimik, bitki dünyası ve sayılarla ilgili oluşlarına göre ayrı gruplara ayırır. Ayrıca, yapısal eş anlamlı, tam ve kısaltılmış varyantları bakımından tasnif ettiği deyimleri stilistik çerçevesinde değerlendirir (Kaydar, 1998: 202-214).

Deyimler konusunda Türkiye'de yapılmış birkaç Yüksek Lisans tezinin de dikkate değer birer ön çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan Leylâ Subaşı'nın "Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi" (1988) adlı tezinde deyimler anlam açısından ele alınmıştır. Sadet Maltepe'nin "Deyimlerimizin Yapısal Özellikleri" (1997) adlı çalışmasında ise, deyimler biçim açısından ele alınarak

Sözcük Öbeği Yapısındaki Deyimler, Cümle Yapısındaki Deyimler ve Yapısal Olarak Adlandırılmayan Deyimler olarak sınıflandırılmıştır. Bayram Çetin-kaya'nın "Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik Bakımdan İncelenmesi" (2001) adlı tezinde ise, söz konusu eserde yer alan deyimler, semantik yönden kendi içinde birçok alt gruba ayrılan *Benzerliğe Dayalı Deyimler* ve *Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler* olarak iki ana grup altına toplanmıştır. Söz konusu çalışmada kelime grupları biçiminde kalıplaşmış olan deyimler, sentaktik yönden incelenmiştir. Dolayısıyla bütün Türk lehçelerinde yapılan bu tür ön çalışmalar da göz önünde bulundurulurken deyimlerle deyimlerin alt başlığını oluşturan *somatik deyimler* üzerinde yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır. Somatik deyimlerin tam olarak çerçevesinin ve sınırlarının çizilmesinin, sınıflandırılmasının her şeyden önce Türk dil bilimi için önemli bir kazanç sayılacağı kanaatindeyiz.

Sonuç

Görüldüğü üzere, somatik deyimler, dilimizin en eski unsurları sayılan uzuv isimlerini ihtiva eden, onların yüklediği mecazî anlamlarıyla Türklerin hayat felsefesinden izler taşıyan, manevî hayatını yansıtan ifadelerdir. Son zamanlarda Türkoloji alanında her ne kadar deyim çalışmalarına hız verilip çok sayıda araştırma yapılmış ise de, bu alandaki eksiklikler tamamen giderilmemiştir. Meselâ, deyimlerin sınıflandırması ve karşılaştırılması olarak geniş çapta incelenmesinin yapılması gibi birçok sorun hâlen çözümlenmiş sayılmaz. Oysa, bir çok bilim adamlarının belirttiği gibi, deyimleri karşılaştırmalı olarak incelemenin yanı sıra deyimlerde yer alan arkaik kelimeleri anlam bilimi açısından da araştırmanın bir zaruret olduğu açıktır (Umarov, 1980: 81-84; Uraksin, 1990: 244-248; Turabayeva, 1990: 154-157). Ayrıca deyimler, etimolojik açıdan olduğu kadar, folklorik unsurları taşıması bakımından da kültürel dil bilimi araştırmalarına konu olacak öneme sahiptir. Çünkü, millî felsefemizin özlü ve veciz ifade kalıpları olan deyimlerde ortak anlayış, ortak mantık, ortak dünya görüşü, ortak kimlik özelliklerimiz yansımıştır. Lehçelerimizden birinde gerçek anlamını kaybeden ifadelerimizin asıl mânası, diğerinde korunmuştur. Bundan dolayı deyimlerin, özellikle somatik deyimlerin Türk lehçeleri arasında karşılaştırmalı olarak incelenmesine gereken önem verilmelidir. Ayrıca eski dönemlere ait tarihî eserlerde yer alan somatik deyimler de taranarak semantik bakımdan incelenmelidir. Çünkü kelime hazine-

mizin en sabit birimlerinden sayılan deyimlerin, özellikle de vücut organlarımızı esas alan somatik deyimlerin tarihî-karşılaştırmalı araştırmalara önemli bir katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım (1991), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul.
- AZERBAIJAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞATİ (1964), Bakı, 4 cilt.
- BERTAGAYEV, A. (1971), "Vnutrennaya rekonstruksya i etimologiya slov v altayskih yazıkah", *Problema Obşşnosti Altayskih Yazıkov*, Leningrad, s.90-109.
- BOLĞANBAYULI. A. ve KALİULI. Ğ. (1997), *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası men Frazeyologiyası*, Almatı.
- ÇETİNKAYA, Bayram (2001), *Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi, Afyon.
- ÇİZMECİLER, Osman (1982), *Ünlü Deyimler ve Öyküleri*, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1970), *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- GRENARD, Fernand (1971), *Babur*, Haz. O.Yüksel, MEB, İstanbul.
- İNAN, A. (1954) *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar (1995), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara.
- KENESBAYEV, İsmet (1977), *Qazaq Tiliniñ Frazeyologiyalıq Sözdigi*, Almatı.
- KIRGIZ TİLİNİN TÜŞÜNDÜRMÖ SÖZDÜĞÜ (1969), Frunze.
- QAYDAR, Abduali (1998), "Principi klassifikatsii frazeologizmov i ih klassifikatsyonniye gruppi v sovremennom kazhskom yazıke", *Aktualniye Problemi Kazahskogo Yazıka*, Almatı, s.202-204.
- QAZAQ TİLİNİN QISQAŞA ETİMOLOGYALIQ SÖZDİĞİ (1966), Almatı.
- QAZAQ TİLİNİN SÖZDİĞİ (1999), Almatı.
- QAZAQ TİLİNİN TÜSİNDİRME SÖZDİĞİ (1976), Almatı, 10 cilt.
- MALTEPE, Sadet (1997), *Deyimlerimizin Yapısal Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- NURMAHANOV. A. (1998), *Türki Frazedologyası*, Almatı.
- ÖZKAN, Fatma (2000), "Sibirya Türklerinde Geçiş Törenleri", *Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, Mersin. (baskıda)
- SUBAŞI, Leylâ (1988), *Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

- ŞAGDAROV, L.D. (1971), "O razviti perenosnih znaçenii v slovah, obşşih nektorim tyurkskim i mongolskim yazikam", *Problema Obşşnosti Altayskih Yazikov*, Leningrad, s.121-126.
- TURABAYEVA.G. (1990), "Etimologiçeskiye poyasneniye arhaiçnih komponentov posloviçno-pogovoroçnih virajenii v kazahskom yazike", *Problemi Etimologii Tyurkskih yazikov*, Almatı, s.152-157.
- TÜRKÇE SÖZLÜK. (1998), TDK, Ankara, 2 cilt.
- TÜRKİYE'DE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ (1963), Ankara.
- UMAROV, E.A. (1980) "Rol motivirovki frazeologizmov i izuçenii ih arhaiçnih komponentov", *Sovetskaya Tyurkologya*, sayı: 4, s.81-84.
- URAKSİN, Z.G. (1990), "Sravnitelnoye izuçeniye i etimologizatsya frazeologizmov v tyurkskih yazikah", *Problemi Etimologii Tyurkskih Yazikov*, Almatı, s.244-248.
- UWIZBAYEVA, B.K. (1994), *Qazaq Tilindegi Somatikalıq Etistik Frazeologizmderdiiñ Etnolingvistikalıq Sipatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Almatı.
- UZBEK TİLİNİN İZOHLİ LUĞATI (1981), Moskva, 2 cilt.

Somatic Idioms

Assoc. Prof. Dr. Fatma OZKAN

Gazi University

Faculty of Arts and Sciences

Gulim SHADIYEVA

Ahmet Yesevi University

Research Assistant

Abstract: A key word, which appears in an idiom can form the basis of that idiom. Idioms based on the names of body parts are called somatic idioms.

One of the typical characteristics of somatic idioms is that the body parts referred to have figurative meanings. These human body parts acquired distinct figurative meanings according to their functions. Even though the figurative meanings of body parts in Turkish somatic idioms are parallel to those of the same idioms in Mongolian, the scope of this study is restricted to the Turkish language.

Like other idioms, somatic idioms reflect the spiritual values of our nation. It is clear that some somatic idioms refer to our nation's old customs and beliefs. Furthermore, somatic idioms containing archaic elements give us the chance to conduct language research on a wider scale.

Investigating the motifs of comparative somatic idioms, ie. clarifying the hidden relationship between words' literal and figurative meanings, is of crucial importance to linguistic research.

Key Words: Somatic idioms, body parts, literal meaning, figurative meaning, archaic element, cultural linguistics (ethnolinguistics).

Соматические Фразеологизмы

Фатма ОЗКАН

Университет Гази

Факультет естественных и гуманитарных наук

Гулим ШАДИЕВА

Университет им. Ахмеда Ясави

Ассистент-исследователь

Резюме: В составе фразеологизмов одно слова образует основу фразеологизма. Фразеологизмы, образованные от названий частей тела человека, в лингвистике получили название – соматические фразеологизмы.

Типичной особенностью соматических фразеологизмов является символизирование переносных значений частей тела. Части тела, в зависимости от функции, в мышлении народа приобрели разные переносные значения. Переносные значения, отождествленные с органами тела, иногда выходят за пределы тюркских языков и имеют параллели в монгольских языках, что составляет отдельную тему исследования.

Кроме того, в соматических фразеологизмах, как и в других фразеологизмах, отражена духовная жизнь нашего народа. В ряде соматических фразеологизмов можно встретить следы старых обрядов, традиций и верований нашего народа. Наряду с этим, соматические выражения фиксируют в своей структуре немало архаичных элементов, исследования которых даёт возможность расширенно изучить закономерности лингвистических факторов.

Изучение мотивов сравнения соматических фразеологизмов, то есть прояснение скрытых отношений между прямым и переносным значениями, играет важную роль в лингвистических исследованиях.

Ключевые слова: Соматические фразеологизмы, части тела, прямое значение, переносное значение, архаичный элемент, этнолингвистика.

